

ПАЗАРЪТ – МЕЖДУ СОБСТВЕНИЯ ИНТЕРЕС НА ПАЗАРНИЯ АКТЬОР И ОБЩЕСТВЕНИЯ ИНТЕРЕС

Вяра Стоилова*

1. Увод: Връзката между собствения интерес на пазарния актьор и обществения интерес като теоретичен проблем

Един от значимите теоретични проблеми в изследванията на пазара е координацията между собствените интереси на пазарните актьори, която да доведе до реализиране на обществения интерес. Основната ценност, върху която се изгражда пазарът, като решение на проблема за производството и разпределението на стоки и услуги в обществото, е свободата на пазарния актьор да прави свободни избори, да идентифицира своя собствен интерес и да търси неговата реализация. Според Смит, преследвайки собствения си интерес, пазарният актьор "е направляван от една "невидима ръка", за да служи на цел, която не е влизала в неговите намерения." (Smith. 1979:423). Тази цел е постигането на интересите на обществото. Идеята на Смит за "невидимата ръка" е идея за някакъв **ред**. Първоначално той използва понятието "пазар", за да обозначи места (1) в смисъла на географска локация, на които се извършват размени на различни блага. Впоследствие Смит развива своята идея за пазара, в рамките на която вече не става дума за географски локации, а за съвкупност от разменни отношения, чрез които се изграждат социални свързаности. Модусът на тези свързаности са свободните избори на пазарните актьори.

Повече от три века теоретичното осмисляне на метафората за "невидимата ръка" продължава да бъде предизвикателство пред представителите на социалните науки, тъй като Смит не е описал какъв е точно механизмът на нейното функциониране. Преди да почине през 1790 г. той изгаря всички свои недовършени ръкописи, оставяйки ни предизвикателството да разчетем брилянтната му метафора в условията на функциониращата в обществото институция на пазара. Любопитното е, че Смит не споменава "невидимата ръка" в основните части на своята книга "Богатството на народите". Тя не намира място в неговите разсъждения за общественото разделение на труда, за факторите на ценообразуване, за произхода и употребата на парите, за печалбата. Той я използва, когато пише за политическата икономия и за ролята

* Вяра Стоилова е доцент, доктор в катедра "Икономическа социология", УНСС, email: stoilova.vyara@unwe.bg

на държавата. И с това вероятно ни подсказва, че обяснението за хармонизацията между собствените интереси на пазарните актьори и обществения интерес, трябва да се търси не само в "невидимата ръка" на пазара, но и във "видимата на ръка" на държавата. От една страна, държавата създава пазарните правила, контролира тяхното изпълнение и санкционира нарушителите, но от друга, създава условия определени пазарни актьори да постигат своите цели в нарушение на правилата, трансформирайки собствените си интереси в егоистични. Разграничението между "собствен" и "егоистичен интерес", не е типично за научните изследвания на пазара. То, обаче, прави възможно ясното идентифициране на онези действия на пазарните актьори, насочени към придобиването на права на собственост върху пари, които не водят до релизиране на обществения интерес. Тъй като тези действия не се санкционират от "невидимата ръка" е необходима по-активна намеса на "видимата ръка" на държавата.

2. Интересът на обществото от политическия избор на пазара.

Етимологичното значение на понятието "интерес" (от латински *interesse* – "в средата съм") изразява отношението между организма и средата. В Тълковния речник на думите в българския език интересът се определя като полза, изгода, стремеж, потребности, права, облаги. В контекстът на подобно тълкуване интересът може да определи като стремеж на индивида или група от индивиди да придобие желани ползи, които имат за цел удовлетворяването на определени нужди. "Общественият интерес" е от онези понятия, които твърде често се употребяват без да се пояснява какво всъщност стои зад тях. Според римската правна доктрина това понятие е съотносимо към понятията "общо благо" или "общо добро", които ориентират към възпроизводството на обществото чрез социалното възпроизводство на неговите членове. Всяко общество се нуждае от яснота по отношение на целите, към които се стреми и средствата, които ще използва за това. Обществото се организира чрез правила, които определят допустимите действия на всеки член на обществото. В този смисъл общественият интерес трудно може да бъде открит вън от неговата правна регламентация в правилата, които регулират обществените отношения. За да определим какъв е интересът, който обществото се стреми да реализира чрез пазара, е необходимо да изходим от смисъла на обществото и проблема, чието решение се търси чрез пазара. Парсънс определя обществото като "особен вид социална система, характеризираща се с най-високо равнище на самодостатъчност по отношение на своите обкръжения, включително обкръжаващите социални системи" (Парсънс, 2005:20). Най-високата степен на самодостатъчност характеризира съвкупността от дейностите, които се организират в обществото с цел про-

изводството на онези блага, които хората не могат да получат от природата. Поради това **основният интерес на обществото е възпроизводството му като дейностна самодостатъчност**, чрез която хората да удовлетворяват своите нужди от разнообразни блага.

Част от този интерес се постига чрез пазара. За да се реализира ценностната идея за пазара е необходимо тя да се институционализира, да се създадат правилата, които да очертаят границите на свободата пред всеки пазарен актьор, в рамките на които той може да прави избори за достъп до пари, стоки и услуги. Това е особено важно, тъй като пазарът превръща свободата на пазарните актори в модус за изграждане на социални връзки между тях, в смисъла на Вебер, според който "социалната връзка е взаимноориентирано поведение. Тя се състои изключително в шанса, че ще се действа социално по същия начин непосредствено, на което се основава тази връзка. Съдържанието на връзката може да бъде различно – борба, любов, приятелство, пазарна размяна, конкуренция." (Weber, 1985:13) Пазарът предполага изграждането на социални връзки с непознати по правила, което е механизмът за изграждане и функциониране на обществото, за разлика от другите форми на съвместен живот. Ако обществото се изгражда от много непознаващи се хора, които решават да живеят заедно по силата на обществен договор (конституция), то пазарът, като част от това общество се изгражда от свободните избори на пазарните актьори, които са възможни, единствено в условията на конкуренция между множество алтернативи.

Изграждайки институцията на пазара като съвкупност от правила, в обществото на практика се **структурират пътищата, по които всеки един от пазарните актьори ще има достъп до пари, стоки и услуги**. Тези пътища се изразяват в следното: достъпът до пари се осъществява чрез свободен избор за производство на стоки и услуги, предназначени за продажба, а достъпът до желаните стоки и услуги – след заплащане на тяхната цена. Общественият интерес е всеки пазарен актьор да върви по тези пътища, за да удовлетвори своите нужди от законни права на собственост върху пари, стоки и услуги. Чрез този интерес в обществото се реализират няколко **основни общи ползи**, като напр. постигане на разпределение на труда измежду всички общественно организирани дейности, което да осигури производството на различни стоки и услуги; самопринуда към труд за всички членове на обществото в трудоспособна възраст, за които основният или единствен законен достъп до пари преминава през упражняването на свободно избран конкретен вид труд (занятие) и конкуренция по правила между производителите на стоки и услуги, чрез която да се създават по-качествени и разнообразни стоки и услуги, необходими за удовлетворяване нуждите на хората. При условия, че всеки пазарен актьор

спазва правилата за придобиване на законни права на собственост върху пари, стоки и услуги се постига и един от принципите на справедливост, върху които се изгражда обществото, а именно: участието на всеки член на обществото във формирането на публичните средства пропорционално на притежаваните от него права на собственост. Чрез тези публични средства държавата реализира определени свои политики, които също са насочени към постигането на обществения интерес.

3. Собственият интерес на пазарния актьор

Онова, към което се стреми всеки пазарен актьор е да удовлетвори своите нужди от **права на собственост върху пари, стоки и услуги**. И тъй като правата на собственост върху стоки и услуги се придобиват след заплащане на тяхната цена, основен стремеж за пазарния актьор е достъпът до права на собственост върху пари, който се извършва в условия на конкуренция (Стоилова, 2012). Пазарните правила структурират три основни пътя за достъп до пари за онези пазарни актьори, за които основният източник на доходи преминава през производството на стоки и услуги: първо, самостоятелно или в съдружие организиране на производство на стоки и услуги, в което се включва и приложение на собствените способности за труд; второ, организиране на производство на стоки и услуги чрез наемане на работна сила и трето, изграждане на специфични способности за труд, които да се предлагат за размяна срещу трудово възнаграждение. Всеки пазарен актьор е свободен да избере по кой от тези пътища да тръгне, за да удовлетвори нуждите си от права на собственост върху пари. Чрез този свободен избор той фактически идентифицира **собствения си интерес** в лицето на онези действия, които му предоставят пазарните правила за придобиване на права на собственост върху пари. Интересът е интерпретацията, която пазарният актьор прави на правилата в една разбираема, логически – последователна система от допустимите действия, чрез които ще търси да удовлетвори нуждата си от пари. В правилата той трябва да открие възможността за реализиране на своите цели и да бъде последна инстанция за преценката на онова, което представлява неговият собствен интерес (Habermas, 1983). Именно този собствен интерес е **легитимен**, не подлежи на морална укоримост и него пазарният актьор е свободен да преследва, но в рамките на правилата. Човекът, който живее извън всякаква форма на съвместен живот, няма интереси. Той има само нужди, които удовлетворява по възможен за него начин. Такова разбиране за собствения интерес прави възможно неговото разграничаване от егоистичния интерес на пазарния актьор. Понятието за егоизъм носи по-скоро негативно значение. Когато Смит

нише за интереса на пазарния актьор, той използва понятието "себелюбие" (self-love). Но според Фром, себелюбието и егоизмът не само, че не са тъждествени, но са диаметрално противоположни (Фром, 2005). Егоистът се стреми да получи, без да даде онова, което е определено, или се очаква в рамките на едно разменно отношение. Част от това "даване" е подчинението на правилата. В духа на подобно разбиране **егоистичният интерес** на пазарния актьор изразява желанието му да постигне своите цели, в случая да придобие права на собственост върху пари в нарушение на пазарните правила, (напр. съзнателен избор за производство на стоки и услуги в сивата икономика, участие в различни корупционни практики, спечелване на обществени поръчки в предварително нагласени процедури и др.) или чрез промяна на пазарните правила, които да му гарантират определени предимства (лобиране). Реализирането на тези егоистични интереси се извършва по паралелно структурирани пътища за достъп до пари, които не могат да бъдат изградени без участието на държавата (White, 1992). Егоистични интереси могат да се открият само в конкуренцията на пазарните актьори за достъп до пари. Пазарните актьори, които преследват своите егоистични интереси нарушават свободата на своите конкуренти да търсят реализация на собствените си интереси и не съдействат за постигането на обществения интерес. Реализирането на егоистични интереси от определени пазарни актьори може да се приеме като делегитимиране на съществуващия не само пазарен, но и обществен ред. В случая става дума за едно разбиране за легитимността, различно от разбирането за правна легитимност, че щом едно правило е въведено със закон или друг акт от съответната държавна институция, значи то е легитимно. А щом е легитимно, значи трябва да се изпълнява. В социологическата традиция, свързана с Вебер (Weber, 1985), само когато произтичащите от пазарните правила принуди и забрани се превърнат в самоподчинение на пазарните актьори, съществуващият в обществото пазарен ред може да оцени като легитимен. Това разбиране за легитимност поставя въпроса не толкова за обективността на правилата, но и за субективната готовност на актьорите да им се подчинят.

4. Намаляващото съдействие на "невидимата ръка" за постигането на обществения интерес

Постиганато на собствения интерес на отделния пазарен актьор от достъп до пари преминава през реализиране на собствените интереси на други пазарни актьори. Пазарният актьор, който предлага за размяна стоки, услуги или способности за труд срещу пари, се нуждае да бъде избран за размяна от други пазарни актьори. Тези пазарни актьори правят своите

свободни избори в условия на конкуренция, търсейки да реализират собствения си интерес от придобиване на права на собственост върху стоки и услуги. Тази **взаимна зависимост** между свободите на пазарните актьори при реализирането на техните собствени интереси стои в основата на идеята за "невидимата ръка" на пазара. Когато говорим за "невидимата ръка" на пазара, всъщност превръщаме в субект множеството от свободни избори на анонимни пазарни актьори, направени в условия в конкуриращи се алтернативи. Никой друг, освен свободните избори на пазарните актьори, не може да даде оценка за конкурентоспособността на съществуващите алтернативи, които не се свеждат само до произведени стоки и услуги, но и до общественно организираните дейности, в които се произвеждат необходимите за удовлетворяване на нуждите на хората блага. Пазарният актьор, който предлага за размяна стоки и услуги или способности за труд, няма откъде другаде да получи оценка за своята конкурентоспособност освен от свободните избори (неизбори) на пазарните актьори-купувачи. Чрез тях той се ориентира в конкурентните предимства на останалите пазарни актьори и предприема действия за повишаване на своите пазарни шансове.

Когато съвкупността от неизбори за един пазарен актьор е толкова голяма, че той не може повече да се възпроизвежда, разменяйки онова, което има и/или може да произведе за другите, то тогава той трябва или да избере ново поле за дейност (да започне да произвежда нови стоки или услуги), а в случая с работната сила – да се преквалифицира и придобие нови знания и умения. По този начин "невидимата ръка", зад която стоят свободните избори на анонимни, непознати пазарни актьори упражнява вторична принуда за нови свободни избори на определени пазарни актьори за достъп до пари. Тази **вторична принуда най-често се определя като саморегулация на пазара**. Тя съдейства за реализирането на обществения интерес, тъй като води до оптимално обществено разделение на труда и стимулира конкуренцията между пазарните актьори. Това е един от възможните прочити на "невидимата ръка". Но, за да оценим ролята на "невидимата ръка" за реализирането на обществения интерес днес, е важно да отбележим, че **съвременният пазар не е пазарът от времето от Смит**. Няма данни той да си е представял нещо като закон за защита на конкуренцията или картели. Антитръстовото законодателство се появява един век по-късно в САЩ. Днес пазарните актьори се конкурират за придобиване на права на собственост върху пари не само в рамките на отделната държава, но и извън нея. В тази ожесточена конкурентна ситуация част от пазарните актьори трансформират собствените си интереси в егоистични, за да улеснят достъпа си до пари чрез избягване на конкурентния натиск.

"Невидимата ръка", като синтезиран израз на свободните избори на пазарните актьори, които желаят да придобият права на собственост върху стоки и услуги, **не регистрира егоистичните интереси**. Пазарните актьори преценяват конкурентоспособността на стоките и услугите от гледна точка на собствения си интерес за максимизация на ползите, които ще получат срещу своите права на собственост върху пари. Предмет на оценка са вече произведените стоки и услуги, а не и **пътят**, по който производителите са стигнали до тях. По този начин избирайки стоките и услугите, произведени в сивата икономика, "невидимата ръка" сигнализира на техните производители да продължават да ги произвеждат по същия начин. В този смисъл тя не съдейства за постигане на обществения интерес, който изисква всеки пазарен актьор да реализира достъпа си до пари по структурирните от пазарните правила пътища. Това, от своя страна, води и до нереализирането на обществени ползи като: производство на по-качествени стоки и услуги, до което би трябвало да доведе конкуренцията; реализиране на приходи в държавния бюджет; постигане на принципа на справедливост за пропорционално на правата на собственост участие във формиране на публичните средства и равни условия за всички пазарни актьори в стремежа им за реализиране на собствените им интереси. Намалената съдействаща роля на "невидимата ръка" за реализиране на обществения интерес като оценка на конкурентоспособността на произведените стоки и услуги, трябва да се компенсира от "видимата ръка", която има задължението да контролира спазването на пазарните правила и да санкционира пазарните актьори, които реализират егоистични интереси.

Заклучение

Ако погледнем зад парите, стоките и услугите, ще видим пазара като система от правила за производство и разпределение на блага. От една страна, правилата изразяват целите и средствата за постигането на обществения интерес, а от друга – очертават свободата на пазарните актьори да идентифицират своя собствен интерес и да търсят неговата реализация. Общественият интерес се постига чрез собствените интереси на пазарните актьори. Те, от своя страна, се реализират посредством взаимната зависимост между техните свободни избори. Тази зависимост се изразява с метафората на "невидимата ръка", като един, но не единствен регулатор на пазара. "Невидимата ръка" съдейства за постигнето на обществения интерес чрез оценката, която дава на обществено организираните дейности. Тя сигнализира за недостига на инвестиции в някои дейности и за недостига на работна сила (напр. лекари, медицински сестри, учители, инженери и др.). Тези сигнали трябва да се разчитат като нежелание на достатъчно пазарни актьори да идентифицират

собствените си интереси за достъп до пари в определени дейности. В тези ситуации са необходими адекватни действия от страна на "видимата ръка", които могат да се изразяват или в промяна на някои от пазарните правила, или в реорганизиране на съответните дейности. "Невидимата ръка", обаче, губи своята съдействаща роля за постигането на обществения интерес като оценка на конкурентоспособността на стоките и услугите. Тя не сигнализира за егоистичните интереси на пазарните актьори, реализирането на които е в противовес на обществения интерес. Това налага активни действия на "видимата ръка" на държавата, която трябва не само да създаде пазарните правила, но и да гарантира тяхното спазване чрез контрол и санкциониране на нарушителите, без значение кои са те. Липсата на санкции върху егоистичното пазарно поведение **поражда** съмнения в способността на пазара да доведе до удовлетворяване на нуждите на актьорите от права на собственост върху пари и блага по законен и честен начин. Липсата на доверие към институциите, които упражняват контрола върху спазването на правилата, усещането, че има пазарни актьори, които са над правилата, не би трябвало да се приема като негативна оценка на пазара, като ценностно решение на определени проблеми на съвместия живот, а като оценка на начина, по който функционира пазара в кокретното общество.

Референции

(1) Може да се предположи, че първите пазари са били религиозни места, на които са се извършвали своеобразни размени между хората и Бога под формата на жертвоприношения. "Тогава дойде отчето и взе 1/3 от даденото за Господ, а другото остана непокътнато, докато не дойдоха търговците и го взеха" (Roth, St., *Marktsoziologie ist keine Wirtschaftssoziologie. These zur Begründung einer soziologischen Disziplin*, Chemnitz, 2009, 156

Парсънс, Т., (2005), *Еволюция на обществата*, Издателска къща "Критика и Хуманизъм", С. (Parsons. T., (2005), *Evoliuzia na obshtestvata*, Isdatelska kash-ta. "Kritika I Humanisam", S.)

Стоилова, В. (2012), *Играта на пазарна размяна*, Издателски комплекс УНСС, С.

(Stoilova. V., (2012), *Igrata na pazarna razmyana*, Izdatelski kompleks, UNSS. S)

Фром, Е., (2005), *Човекът за самия себе си*, Издателство "Захарий Стоянов", С (Fromm. E., (2005), *Chovekat za samiya sebe si*, Izdatelstvo "Zacharii Stoya-nov". S.)

Habermas, J., (1983), *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp – Verlag, Frankfurt

- Smith, A., (1979), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, in 2 vols. R.H.Campbell and A.S.Skinner, gen. eds., W.B.Todd, text ed. (Oxford: Clarendon Press,
- Roth, St., (2009), *Marktsoziologie ist keine Wirtschaftssoziologie. These zur Begründung einer soziologischen Disziplin*, Chemnitz
- Weber, M., 1985 *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tuebingen: Mohr Siebeck
- White, H., (1992), *Identity and Control*, Princeton, N.J.: Princeton University Press

ПАЗАРЪТ – МЕЖДУ СОБСТВЕНИЯ ИНТЕРЕС НА ПАЗАРНИЯ АКТЬОР И ОБЩЕСТВЕНИЯ ИНТЕРЕС

Резюме

Статията тематизира връзката между собствения интерес на пазарния актьор и интереса на обществото от функционирането на пазара. Методологическият подход за анализа на тази връзка се основава на метафората за "невидимата ръка". Целта на статията е да се обоснове намаляващата съдействаща роля на "невидимата ръка" за реализиране на обществения интерес. На основата на теоретико-аналитичния подход са дефинирани понятията "собствен" и "обществен интерес" и се обосновава различието между "собствен" и "егоистичен интерес".

Ключови думи: обществен интерес, собствен интерес, егоистичен интерес, "невидима ръка", пазар.

JEL: A1, Z1

THE MARKET – BETWEEN THE ACTOR’S OWN INTEREST AND THE PUBLIC INTEREST

Abstract

The article focuses on the relationship between the actor’s own interest and the public interest in the functioning of the market. The methodological approach to analyzing this relationship is based on the metaphor of "invisible hand". The aim of the article is to justify the diminishing cooperative role of the "invisible hand" for the realization of the public interest. On the basis of the theoretical-analytical approach, the concepts of "own interest" and "public interest" are defined and the distinction between "own interest" and "selfish interest" is justified.

Key words: Public interest, own interest, selfish interest, invisible hand, market.

JEL: A1, Z1